

NÉMETH G. BÉLA

VÉDEKEZŐ HUMOR — KIBÉKÍTŐ BELÁTÁS
(AZ ÉRTEKEZŐ REVICZKY)

I. *A kívülrekedtek címszereplője ; nemzedéki jelleg és történeti jellemetesség ; Reviczky kedveltsége*

A történetírásban gyakran tapasztalhatjuk, hogy az észlelés egy-egy fontos, összefoglaló kategóriája elszakad az őt szülő társadalmi valóságtól; önálló életet kezd, s magyarázandó okozatból magyarázó okká változik át. Nem utolsó helyet foglalja el e kategóriák között a *nemzedéké*, a *generációé*. Bármennyi balfogás vagy visszaélés történt is azonban e kategóriákkal, a történetírás nehezen tud megenni nélkülük; így a nemzedék kategóriája nélkül is.

Semmiképpen sem szabad azonban e fogalmat egyszerű időbeli gyűjtőnévként fölfognunk. Hogy példákat a tanulmányunkban sorra kerülő korszakból vegyünk, Arany László és Mikszáth, születési dátumuk szerint, majdnem azonos évjárat (1844, 1847); — szemléletükben, irányukban azonban egy világ választja őket el. Hasonlóképpen Endrődi Sándor meg Reviczky is tartozhatnának az anyakönyv szerint együvé is: csupán négy esztendő köztük a különbség. Mégis két erősen eltérő nemzedék reprezentálója mindenik. Az időnek történelemmé kell válnia a historikus kezén; az értékalkotás evolúciója alapján megítélt változásfolyamattá; a csoportjegyeknek pedig egységesen elbírált társadalmi osztálykarakterisztikumá szövédnie, magatartás, eszme, irányzódás tekintetében egyaránt. Azaz a társadalmi csoportjellegnek mindenkor át kell törnie a naptári időhatárokat. A romantizálódó Goethe ennek jegyében mondhatta magát joggal a fiatal romantikusok nemzedéktársának.

Nemzedéki karakterisztikán át egy szakaszt tehát akkor érdeemes jellemezni, ha általa tudunk tárgyias fényt vetni a társadalmi vagy a művelődési szerkezet jellegére, értékészülő moz-

gásirányára. A nemzedék fogalmának fölhasználásában a tév-
 ösvényre siklatást többnyire éppen a történeti folyamatokat
 erősen érzékelő, de őket nem eléggé tárgyiasan megragadó
 s nem eléggé tisztázott társadalmi értékszempontok alapján
 megítélő irányok hozták magukkal. A *korszellem* jegyében a
 romantika, a *kor élményében* a szellemtörténet, a *szerveződési*
fázisában a pozitivista szociologizmus.

Ugyanazon évjáratok más-más rétegei egymást követő,
egymás után domináns generációkat alkothatnak. Az 1867-es
 osztrák—magyar kiegyezés után ugyanazon időszaknak, az
 1840—45-től az 1850—55-ig tartó periódusnak a szülöttei négy,
 részint egymást fedő, részint egymást gyorsan váltó nemzedék-
 ben léptek föl az irodalmi, a kritikai gondolkodás területén.

Az első Arany László, Asbóth János, Toldy István nemzedéke
 volt. Az etatizmusé, amelynek tagjai *egy erősen központosító*
nemzeti liberális állam segítségével igyekeztek elérni céljaikat.
 Egy európai szintű, polgárias, de eleve magyar vezetésű, „kor-
 szerűsítetten” azaz az *érdek* jegyében egymásra utalt kárpát-
 medencei, mondhatnánk, hungarus tudatú társadalom kialakítá-
 sát. Minden törekvésükkel azon voltak tehát, hogy egy ilyen
 államot és művelődést hozzanak létre. A második nemzedék,
 Endrődi Sándoré és György Aladáré, csak valamivel lépett fel
 később az előbbinél, s a polgári individualizmus első magyar
 nemzedékének tekinthető, amely a *kozmpolitizmus jelszavával*
 kívánta a nemzeti művelődést a hagyományos felépítésű, patri-
 arkális közösség szolgálatából az egyénekből álló liberális pol-
 gári közösség szolgálatába terelni. A harmadik mindkét előbbi
 fedte időben, de eszméi határozottá, dominánssá és karakter-
 riztikussá csak a 75-ös fúzió után képződtek ki. Beöthy Zsolt
 és Rákosi Jenő nemzedéke volt ez, a liberális *ifjú nacionalistáké*,
 akiknek egyik része az expanzív liberális nacionalizmus jelsza-
 vait a dzsentri hangsúlyaival mondta el, a másik a dzsentri ha-
 talomnak magát ugyan még egyelőre alávető, de kompromisszumáért a hatalomból már kellően részesedni óhajtó bur-
 zsoáziáéval. A negyedik nemzedék azoké, akik az egyre ellen-
 állóbbá szilárduló, s egyre homogénebbé telítődő *állam- és tár-*

sadalomszerkezet szélterületein rekedtek; s az irodalmat, s általában az emberi eszmélkedést elszigetelt helyzetük, magára zárult sorsuk megmagyarázására s elviselésére állították be.

Ennek a nemzedéknek egyik címszereplője *Reviczky Gyula*.

A következőben nem a költő Reviczkyről szólunk, hanem az értekezőről. Nem mintha a költő Reviczky nem felelne meg a nemzedéki címszereplő ismérveinek. S emellett: szellemi-lelki arculatát fölötte könnyű is verseiből megrajzolni; az egyedit is, a nemzedékit is. A direkten életrajzi költőnek, a naivan, a szentimentálisan vallomásos embernek szinte üveg-tisztán átlátszó példája. Az a (közhelyszerű) eszmekincs azonban, amely prózájában összehalmozódott, s az a mód, ahogy ez a halmozódás gondolatértékűvé, *gondolkodás funkciójává* változott át *számára*, verseinél közvetlenebbül jellemzi a kor egy történeti pillanatra dominánssá lett rétegének szellemiségét. S a magyar kritikai eszmélkedésnek is egy nem jelentéktelen hatású fázisát és főleg pedig egy hosszú életű *magatartástípusát*.

Reviczky értekezőként is sikeres szerző, — ha sikernek azt tekintjük, hogy értekező írásainak meglehetősen százaléka mindig újra s kedvvel olvasott. Mint versei, értekező írásai is oly ízlésképző grádusai, oly érzelemgyakorló iskolái a magyar irodalom összességében a litteratura szeretetének, az íráshoz való kedvcsinálásnak, az olvasáshoz való szoktatásnak, amit a fiatal lélek, időzzék nála mégoly röviden is, ritkán hagy ki. Évenként ismétlődő megfigyelésem, hogy a rendszeres gondolkodásban még iskolázatlan, de a reflektív megközelítésre már erősen vágyó, érzelmes alkatú egyetemi hallgatók Péterfy prózájával szemben többnyire az övének adják az elsőbbséget. Ha azonban verseiből néhány, a legszigorúbb mércével mérve is, több, mint életkorhoz kötött, s hamar túlhaladott lélektani s ízlésképző lépcsőfok — tanulmányai között alig akad egy is, amely korjellemező, tudattörténeti dokumentumnál többet jelentene, amely saját műfaji lényege révén, a *gondolatalkotásnál* fogva jelentene értéket, keltene érdeket.

Mi lehet hát, ami (fiatal) olvasóját rendszerint mégis erősen megfogja?

A felelethez először Reviczky előadásának, közlésmodorának néhány stílusvonását, s az őket szülő lélektani sajátosságát kell látra vennünk.

II. *A kinyilvánítás gesztusa ; az egyetemes kérdések és a végleges válaszok (naiv) embere ; eszmék és tételek gondolkodás helyett*

Értekezői magatartása mélyen személyes. Személyességének mozgató rugója pedig a sértett elégtételvezés, az elégtételvező sértettség. Sértettsége szinte egyetemes; mindenkire és mindenre vonatkozik. Elégtételét a kívül-, főleg pedig a fölülállás attitűdjével szerzi meg. Így egyszerre indulatos és érzelmes, fölényes és vallomásszerű. Ellenzékiése gyakran majdnem anarchisztikus; a kamaszos vadságig csigázódik; egyben azonban az elnéző bölcsesség öreges pózával is párosul.

Közlési alaphelyzete a *mi* és az *ők* hangsúlyos s állandó szembeállítás. A *mi* (— a tartalmakat végsőkig egyszerűsítve —) a történelem, a művelődés, az irodalom lángelméit, vagy, ahogy ő szereti mondani, genie-it foglalja magába. Az *ők* viszont mindenekelőtt a közepes tehetségű alkotókat és szerepvivőket. Azokat, akiknek tehetsége, az ő sugallma szerint, főleg az önérvényesítés forsaiban mutatkozik meg és merül ki. Tehetségük igazában gátlóbb a szerény tehetségnél. Fölfuvalkodottá és önmagukba zárkózottá, érdeklődéstelenné és részvétlenné teszi őket, szemben a szerényebb képességűek, a kevésbé öntudatosak és alig iskolázottak egyszerű lelki nyíltságával.

A *mi* és az *ők* póluspárja között a *ti* mezőnye helyezkedik el, mint a közlés irányzódási célja, mint a közlés igazságának befogadó közege, mint az igazság hatékonyvá válásának lehetősége; mint elképzelt szövetséges, mint vélt tábor, mint vágyott párt az *ők* ellen. Ha az *ők*-kel szemben a támadó kihívás, — a *ti*-vel szemben az összefogó apellálás az ő lélektani magatartása.

Grammatikai alapformája a kijelentő mondat. Ami a vázolt lélektani magatartással és közléshelyzetben, a retorika síkján

kinyilvánító karaktert ölt, majd támadó polemikussággal, majd gyöngéd líraisággal, majd messianisztikus jóslatossággal színeze. Határozottan és egyértelműen fogalmaz. Hajlik az éles sarkításra, s egy-egy szentenciát szinte minden bekezdésében kimunkál. Végleges érvennyel szól; a föltételes módot, a föltételes mellékmondatot alig ismeri.

Ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy gondolatmenete ellentmondás nélküli. Ellenkezőleg. Alig van még egy kritikai szerzőnk, akinek szövegében annyi ellentmondás halmozódna egymásra, mint az övében. Csakhogy ezek az ellentmondások nem egy bonyolult, újra meg újra átvilágított gondolatmenet téves logikájú vakvágányai vagy szembe futó ellenpályái. Nála nincs szó logikai sorról és igazolásról. Megállapításait, tételeit egy intuíciós társítás, egy élményi kapcsolás rendjében adja elő. Szövegét a beszélő személyiségének légköre, tárgyához való modális viszonya, előadásának retorikai karakterisztikája tartja össze. Nem érvelő *gondolatsorok* kifejtéséből áll elő sequentiája, beszédmenete, hanem érzelmi teltséggel egymáshoz hasonított *eszmék* fölsorakoztatásából.

Beszédének lelki hitelét nem közlendőjének tárgyias valóság- vagy igazságHITELE kölcsönzi, hanem őszintesége, meggyőződöttsége, ragaszkodása a kifejtettekhez. A *hitel* szó, róla szólván, mindig őseredeti, szószármaztatási értelemben van jelen: hiszi, amit mond; szövegének modális ereje érzékeltetni bírja: sorsszerűen szüksége van rá, hogy feltétlenül higgye, hogy megingathatatlan meggyőződéssel vallja.

Jellemző s jelentős cikkeiben, minden elfogódottság nélkül, szinte gyermekien feszegeti a lét alapkérdéseit. Írásainak szövege ilyenkor igazán szentenciózus hangzatú s a tételszerű kijelentések garmadájával van tele.

„A szenvedés az első emberpár bukása óta mindig ugyanaz; örök és általános.” „A fájdalmat minden kor és nép egyformán megérti.” „A könnyek lemosják a világ arcáról azt, ami rajta hazug.” (*Századunk pesszimizmusa*) „A tehetséget az irigység jellemzi, a lángelmét a közöny a tehetség irányában.” „Semmi sem szigeteli úgy el az

embert a világtól, mint a szellem.” „A magas lélek, mint a magas hegy, közellevő társak nélkül áll a világban.” (*Az ambícióról.*) „A boldogok meg vannak fosztva a remény édes érzetétől, a vigasztalás balzsamától, s akiket szánunk mélyebb örömmre képesek, mint akiket irigylünk.” „A világ minden dolga hiú. A szerencsére mindig szerencsétlenség következik. A legvégső s a legnagyobb baj pedig az állhatatlanság. A születés állhatatlan és semmis, mert halálhoz vezet, az ifjúság, mert vénség követi, az egészség, mert betegség szokta felváltani. Minden, ami létezik, el is múlik.” (*Jézus és a boldogság.*)

S ha maga nem tud formálni szentenciát, vagy a magáénál teltebb, érzelmibb lép be emlékezetébe, azt idézi. Senki magyar szerzőnél ily kis terjedelmű értekező életműben ennyi idézetet nem találni. Tökéletesen más szemléletű, korszakú s műfajú írók kerülnek nála így egy társaságba. Citátumai elvesztik eredeti összefüggéseikben hordott jelentésüket, s Reviczky önkifejezésében s érzelmi társításában nyernek újat. Külön kis esszét is szán az idézés művészetének, amelyben szinte naiv bájjal fejt ki a saját szöveggé való áthasonítás jogát, s magasztalja a szentencia-szerzés írói értékét. Hogy műveltsége nagyon egyenetlen és tárcaszerű volt, így vagy úgy szinte valamennyi méltatója szóvateszi. Az akkoriban annyira kedvelt Buch der Bücher-féle gyűjtemények alighanem kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Mégsem az egyenetlenség igazán jellemző olvasói befogadására s nem is a díszítő szándék idézésére. Mérhetetlen szubjektivitás kíséri mindkettőt; mindenképp csak arra figyel, amiben élethangulatát véli föllelni.

A citálás e sűrű alkalmazásától szövege három sajátos sugalmat nyer és vet olvasójára. Mivel többnyire — utaltunk rá — habozás nélkül „végső”, „nagy kérdéseket” vet föl, — szövege érzelmi telítettsége mellett erősen intellektuális, sőt, filozófiai színt is ölt. S mivel a maga vagy mások szentenciáival rendszerint rögtön választ is ad, egy folyamatos elmélkedés egymásba kapcsolódó konklúzióinak látszanak feleletei; megtapasztalt, megélt, megszenvedett élethelyzetek s magas művelődési jártasság konklúzióinak. Van értekező próza, amelyet

a gondolati elemzés egyre emel, s van, amelyet szétporlaszt, pusztán érzelmi megnyilvánulássá fokoz le. Reviczky prózája lényegében s többségében ez utóbbi fajtához tartozik.

Mindezzel azonban csak a *leírás* szintjén maradtunk, s csak *befogadásának* életkorhoz, műveltségi fokhoz, szellemi alkathoz kötöttségeire vetettünk némi nyelvi-lélektani-retorikai megvilágítást. S az irodalomtörténeti kérdés voltaképp az, ezzel az értekezői magatartással *miért s miképp* lehetett egy nemzedék, egy történeti pillanat domináns képviselője Reviczky? (Mert azt — Freud s annyi társa után — aligha szükséges magyarázni, hogy hites kedvelője, a fiatal lélek szinte törvényszerűen megy át a világgal való első érzelmi-szellemi szembesülési idején egy egyetemes sértődés és kihívás fázisán. Mint ahogy azt sem, miként kap ekkor a lélek csupa „általános” és „örök” kérdésen, „egyetemes” és „végleges” válaszon.)

III. *Belátás és eszmélkedés, humor és magatartás; belátás és gondolkodástörténet, humor és művészet*

Reviczky világértelmezésének s életmagatartásának kettős kulcsszava, egymást társító alapkategóriája a *belátás* és a *humor*. Kezdetről, de folyvást mélyülő s egyre egyetemesebb érvénynyel. Legnagyobb igényű tanulmányában, szemlélete legteljesebb összefoglalásában a *Humor és materializmusban*, miután kifejtji, hogy vallása a materializmus, s erkölcsse a humor, ezt írja:

„A túlvilág hite álom volt; a materializmus eszme. A theokratának el kell a földtől fordulnia . . . a materialista szükségképp lent marad a földön, s az étellel, az emberekkel foglalkozik. A pozitív vallású [azaz tételes vallású] hite, — a materialista szíve szerint cselekszik. Minden személyesített vallás másvilági jutalmak ígérete; a természet vallása ellenkezőleg: a belátás által hozza létre a jót . . . A humorista [akinek vallása a „természet vallása”, azaz „a materializmus maga”] nem fenyegetésekkel, nem jutalom-ígéretekkel, hanem szánó szelíd-séggel csepegteti szíveinkbe a *belátás* balzsamát”.

Másik kiemelten konfessziós tanulmányában, a *Szenvedély és világfájdalomban* is azt mondja, a nagy költő csak „lát”, a zseni, a humorista ellenben „belát”. S mint oly sokszor, ezúttal is Buddhát és Krisztust, Shakespeare-t és Goethét jelöli meg a legnagyobb belátóknak. S mint annyiszor, levonja itt is végső következtetését: „A javulás egyetlen föltétele és lehetősége [ti. az örök emberi sorsot illetően] a belátás” (uo.).

Öt kérdés áll tehát előttünk: 1) minek alapján jut Reviczky a belátás követelményéhez; 2) mi e belátás tartalma; 3) milyen társadalmi, 4) milyen kritikai s irodalmi követelményeket hoz magával e tartalom; 5) és végül: hogyan emelkedik korszakjellemzővé ez a magatartás? E kérdések s a rájuk adott válaszok persze folyvást átszövik egymást; sorrendjük pedig tárgyalásukban, kivált az első és második pont esetében, kikerülhetetlenül egymásra rétegeződik.

III.1. *A tapasztalati s az eszméleti szubjektivizmus egybefonódása a meghatározottság szorításában*

Reviczky sorsáról egy rövid tanulmány keretében aligha kell külön szólni. Annyira példázatos szociálisan ez a rétegek közt morzsolódó *peremsors*, hogy szinte minden megalázó mozzanatát és kevéske örömét ismerjük. S ismerni véljük szellemiségének és sorsának összefüggéseit is. Nyomorúságától menekült Schopenhauer filozófiájához, így hangzik a végső summázat. S ez igaz is; csakhogy ez az odafordulás nem volt ily közvetlen; és sorsát épp a *közvetítő* művelődési-lelki-társadalmi tényezők teszik történetileg példázatosná.

Akit igazán mélyen ismert és átélt, az valóban a frankfurti bölcs volt. Szemléletét azonban éppoly mélyen áthatotta a kor pozitivista műveltsége, amelynek populáris alapszólamai laponként, bekezdésként térnek nála vissza, mint vállalat, sarkalatos igazságok. Kései polemikus hitvallásában, a *Századunk pesszimizmusában* pl. ezt írja: „Az, ami a világot fenntartja: a nemi ösztön és a létért való harc.” S egyre új változatban ismétli a létharc kardinális tételét. „. . . bizony csak. . . az éhség

és szerelem harca a létért a világ” (uo.). Említett nagy összefoglaló tanulmányában pedig így ír: „A természet az isten, s az ember a természet képmása”; s „a természet a mi dajkánk és hóhérunk”, „a természet örök harc a létért”.

S mint a létharc tétele, ugyanúgy mint alapidea kerül nála elő minduntalan a kiválasztódás tana, a klimatológiai jellemtan, az érdek és haszon vezető szerepe, az egoista altruizmus hite, de mindenekelőtt a biológiai és milió-meghatározottság elmélete.

„Tetteink, ha tekintetbe vesszük azok motívumait és a körülményeket, szükségesek. Az erény és bűn csíráit magunkkal hozzuk a világra. A nevelés csak addig akadályozhatja meg a rosszat, míg a körülmények s valamely erős motívum nem kényszerítenek az ellenkezőre... Sokszor elítéljük magunkat, s mégsem teszünk, mert nem is tehetünk másképp” (*Humor és materializmus*).

S mint a napi élet tényeiből, ezt olvassa ki Turgenyevből, Goethéből, Feuerbachból, Shakespeare-ből, Schillerből s annyi társukból; Heinéből pl. így: „Úgy hoztam ezt a nyomort magammal a világra. Már bölcsőmben velem feküdt, s ha anyám ringatott, őt is ringatta velem” (uo).

Tudata, gyermekkorának emlékvilága szerint ahhoz a réteghez tartozott, amely a vezetést, társadalomban és társaságban, kezében tartotta. De naponta élte át, hogy ő menthetetlenül kizárult ebből a rétegből, s máshoz utat nem talált. S e mellett eredeti odatartozásának tudata is a folytonos kétség súlya alá került, házasságon kívül született voltának s nem törvényesített névviselésének ismeretével. A determináció tanába menekülni: magától kínáló út volt számára; megmagyarázott mindent, s fölmentett minden sorsalakítási kötelezettségtől. De egyben börtöne is lett, mely akkor is elszigetelte és béklyóba verte, midőn áttörő aktivitásra látszott ereje, kedve lehetősége. Reviczky tehát szinte mindenkinél inkább érezte kortársai közt a mozdulatlan, a megszilárduló társadalmi hierarchia lekötő hatalmát, s ez mindenekelőtt a biológiai s milió-determináció kényszerének képzetében tudatosult benne. Schopenhauer viszont megszabadítását jelentette e determiná-

ciótól, nyomorra szánt sorsának egyedi érzetétől (vagy szégyenétől): a világ, a lét *önmagában* nyomorúságos, s aki ezt nem tudja, nem érzékeli, lehet szerencsésebb determinációjú ember, de alacsonyabb szellem, de kevésbé összetett és kevésbé kifinomult lélek.

A történeti pesszimizmus atyja ötvözve a pozitivista determináció tanával, — a pozitivista determináció tana átszűrve Schopenhauer metafizikáján. Természetesen, nem Schopenhauer személye a fontos s nem is egyik vagy másik pozitivistáé ebben az ötvöződésben. Egy fontos fázist ragadhatunk meg itt az európai s a hazai polgári gondolkodás történetében egyaránt. A szubjektív idealizmus messze széthajolt empirikus és spekulatív válfajának egymásra találását, egymásba fonódását. Többé-kevésbé minden európai típusú művelődésben végbe ment ez az 1850-es, főleg pedig az 1870-es évektől. De mindegyikben másként. Reviczky, aki oly jól érezte meg Baudelaire e tekintetben való jelentőségét az elsők között, e kapcsolódás, ez ötvöződés magyar címszereplője. Gondolkodástörténetileg s szorosabban vett társadalomtörténetileg egyaránt fontos folyamat ez. Egy társadalmi magatartás jut el itt elavulásához, s egy másik teszi meg induló lépéseit. A polgári liberalizmusnak tárgyias, érzéki-tapasztalati elvű, a társadalmi szerveződésre koncentráló fajtája az egyik, a liberalizmusnak alanyi, eszmélő, s élményi elvű, s az egyénre (a kiválasztott egyénre) összpontosító fajtája a másik.

Ennek jobb megértésére azonban rövid kitekintő kitérést tanácsos tennünk.

III. 1.a. *A determináció szorítása s a kitérés kísérlete az alanyiság, a személyesség s az egyéniség irányában*

Az 1850-es, 70-es évek a pozitívizmus európai egyedulalmának évei. Spencer alapozó főműveinek időszaka. Valójában persze, mint semminő delelőn, itt sem állt meg a nap. A ragyogástól nem lehetett ugyan látni, de íve már lefelé hajolt. A költők, a művészek, mindenesetre, már az 50-es évek közepétől-

végétől rossz közérzetnek adnak hangot. De új elrendező szemléletre szert tenni nem tudtak. Schopenhauer ekkor kezdett hatni. A 70-es évektől aztán az irányzat képviselői maguk is meginogtak biztonságérzetükben. Az öregedő Mill, szilárd erkölcsi alapozás után vágyva, már 1870 előtt Kant felé fordult. Taine is, az *Origines*-ban, értékszemponatok után kutatva, közel került hozzá, s közel az egyre rezignáltabb (bár rezignációját élvező) Renan is. S még Spencer is — 1910-es *Önéletrajzá*ból tudjuk —, ezidőre teszi első kétségeit, s erősödő nosztalgiáit a megélő, a művészi, az intuitív megismerés iránt. A gondolkodás felső régióiban érzékelhető lett a tisztán érzéki empirizmus szubjektivizmusa, e szubjektivizmus relativizmusa s ennek meg viszont indifferentizmusa éppúgy, mint a természeti determináció szabadság- és erkölcsvesztő fatalizmusa is. A tapasztalati igazság elvesztette belső igazság-hitelét s egyetemes értékérvényét; a cselekvés döntés nélküli mechanizmussá gépiesült, melyben az értelemnek, a gondolkodásnak, az érzületnek csak eszköz szerepe van. Sem külső tapasztalati, sem belső élményi hitel nem állott a leírt tételek és követelmények mögött.

Pedig az irányzat válságának igazi érzékelői, a polgári gondolkodáson belül azok voltak, akiket ez az irányzat s (látszólag) legyőzött (látszólagos) ellenfele, a spekulatív idealizmus együtt dajkált föl. Két mű s két név különösen fontos. *A tragédia születése* (1872) Nietzschétől az egyik, *A mintha filozófiája* (1876–78) Vaihingertől a másik. S bármennyire jelentősebb (kivált szerzője későbbi műveinél fogva) az előbbi, számunkra most az utóbbi az érdekesebb, a revelálóbb.

Mit tesz Vaihinger?

Könyvében, melynek alcíméül, oly jellemző módon, ezt adja: „System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus”, megkísérli a kanti belső igazságvilágot a pozitívizmus külső tapasztalatvilágával egyesíteni. Minden ismeret s minden ismereten alapuló erkölcsi (vagy bármilyen) tétel *fikció*. S az életösztön mindig kiválasztja azt a fikciót, amely

az élet fönntartására és evolúciójára a leghasznosabb. Vaihinger fölfogásának objektív értelme, szubjektív szándékától függetlenül, a természeti, a szociáldarwinista evolucionizmus automatizmusának társadalmi érvényét volt hivatva fölmutatni — s *egyben* az erkölcsi s a személyiségteremtő szabadság igényét (illúzióját) is kielégíteni.

A pozitivista-liberális világkép válságát azonban egyelőre csak a gondolkodás felső régióiban érzékelték. A polgárság világában a művelődési középrétegekben egyértelműen uralkodott az irányzat ortodox válfaja. Nietzsche művét a pozitivista klasszika filológia szemszögéből kegyetlenül levágták (Wilamowitz-Moellendorf), s majd két évtizedre egészen el is feledték. Vaihinger pedig csak a 910-es évek elején, a nagy Nietzsche-kultusz nyomán — s megint jellemző toldással: „mit einem Anhang über Kant und Nietzsche” — merte könyvét közzétenni. Akkor azonban elsőprő, bátran mondhatni, világsikert aratott. Akkorra a polgári középrétegekben is tudatosult a válság s megoldásának ilyfajta vágya.

III. 2. *A belső igazság igénye, az értékteremtés vágya ; Schopenhauer védelme és korrekciója*

S most térjünk vissza Reviczkyhez. A pozitivista világképpel ő sem tudott, ő sem mert szakítani. Művészi-emberi érzékenysége azonban őt is abba az irányba terelte, amerre európai polgári kortársai haladtak. Utolsó tanulmányai egyikében így fogalmazta meg a maga pozitivista-kanti ötvözetét:

„Tehát egyéniségünkötől függ, milyennek látjuk a világot? Tagadhatatlan. Dehát milyen a világ valóban? Olyan, mint aminő Kant ideje és tere: ideális; csak a mi képzetünk” (*Optimizmus, pesszimizmus*).

„A mi képzetünket” mond, s mégsem Schopenhauerra utal ez alkalommal. Megérezte, úgy látszik, ekkorra már ő is, a belső igazságkeresés, a szubjektív idealizmus gazdagabb értékteremtő fajtáját Kantnál kell keresnie. Ifjú kora bálványát,

„korunk legnagyobb gondolkodóját”, Schopenhauert ezidőben, jellemző módon, úgy igyekezett megvédeni a történeti értékközömbösség, az erkölcsi indifferentizmus vádja ellen, hogy Kanthoz kapcsolta, s azt vallotta, mindkettejük alapmottója a hamleti mondás „Nincs a világon sem rossz, sem jó: gondolkodás teszi azzá”. Schopenhauer filozófiájában, ezt igyekszik Reviczky igazolni, az értelem örömét, a *szellemi értéket*, az élet lényegének, az akaratnak intuitív (kanti) fölismerése, az erkölcs örömét, az *erkölcsi értéket* a létezés iránti belső (kanti) indítású részvét, szeretet alkotja. (*Optimizmus, pesszimizmus*; ill. *Századunk pesszimizmusa*.)

Hogy Schopenhauernek csakugyan van köze Kant filozófiájához, ezúttal számunkra ugyanúgy mellékes, mint az, hogy Reviczky mennyire érzékeli helyesen ezt az összefüggést. Az igazán lényeges most az, hogy Reviczky kezdettől bizonyos nyugtalanságot mutatott a tiszta schopenhaueriánus felfogással szemben, s annak merev pesszimizmusát oldani óhajtott, mégpedig, mint mondani szerette, „világfájdalomná”. A feloldó korrekciók közül a különböző keresztény, sztoikus, tolsztoji (stb.) beütések mellett és ellenében legerősebbnek az ugyancsak kantianus Jean Paul *humorelmélete* irányába mutatók bizonyultak. Valószínűleg a Junges Deutschland, kivált Börne s az ő nyomán járó esztétikus, Karl Rosenkranz és irodalomtörténész Rudolf Gottschall igen erős színező szerepet játszott a közvetítésben, mint ahogy azt játszott a *Weltschmerz* kultuszában is.

Mind az optimista, mind a pesszimista felfogása s magatartása, hirdeti Reviczky, *fiktív*. Az utóbbié, mindenesetre, a hasznosabb, az erkölcsösebb. Az optimista, mivel teljesen megismerhetőnek és eleve jónak ítéli a világot, egy kitűzött pont után, *a maga* tökéletességi fikciója elérte után, megáll. A pesszimista ellenben, mivel neki nincs fikciója az elérendő tökéletességi pontról, hiszen ő an sich megismerhetetlennek s eleve rossznak tudja a létet, amely azonban a kétely és a részvét ösztönzésére a civilizáció előmozdításával folyton „javulhat”, elviselhetőbbé válhat — sohasem áll meg. „Leg-

alább annyi bizonyos, hogy vívmányait, ismereteit, haladását a folytonosan küzdő emberiség nem az optimizmusnak köszönheti.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A leghasznosabb azonban a humorista felfogása és magatartása. Ez nemcsak a létnek eleve rossz és an sich megismerhetetlen voltáról, hanem a létről alkotott saját felfogásának ezerféle determinációtól meghatározott, alanyi s fikciós voltáról is kellő belátással rendelkezik. Így akár sikerre, akár szenvedésre ítélik is determinációi, fölül tud emelkedni s meg tudja teremteni és őrizni a természeti determinációkkal szemben a maga személyiségét. A közemberek azonban majd mindig, de még a nagy tehetségek is legtöbbször, *vagy* optimisták, *vagy* pesszimizisták, meghatározottságuknak megfelelően. Csak a legnagyobb humoristák.

„. . . ezek adták a világnak és az embernek legigazabb képét. Nem optimisták, de nem is pesszimizisták. Majd mosolygó vidám képet festenek, majd elvezetnek a legsötétebb nyomorúság örvényéhez, a szerint, mi felel meg az igazságnak. Goethe, Shakespeare ilyenek voltak. De valami sokkal nem lehetne szaporítani ezt a kurta névsort.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A magyar költészetből mindössze Aranyt sorolja hozzájuk. S bármi „dantei erejű”-nek mondja is Baudelaire fájdalmát, bármi lenyűgözőnek is Heine bátorságát, bármi igazoltnak is Vajda haragját — ők csak nagy költők, s az igazi humoristák közé nem juthatnak be.

III. 3. *Pesszimizmus és Világrend ; pesszimizmus és ellenzékiiség, humor és fölülemelkedés*

Mindezt kézlegyintéssel naiv beszédnek mondani könnyű volna. Mindez azonban nem egyszerűen az európai polgári gondolkodás torzult visszhangja, kúsza mellékága. Hanem heves érzelmi tiltakozás is az ellen, amit az előző nemzedék két fő szószólója, Beöthy és Rákosi a szellemi ember s az irodalmi mű feladatául kifejtett.

Beöthy az organikusan fejlődő Világrend abszolút jóságának s a jegyében létrejött társadalmi szerkezet jogosultságának igazolását kívánta meg. Reviczkyénál hasonlíthatatlanul nagyobb tudósi munkával és értekező apparátussal dolgozott, de igazában (mint Péterfy oly kegyetlen iróniával mutatta meg) ő is csak pusztá meggyőződését hangoztatta, ékes retorikával, s a valódi filozófiai-esztétikai érvelést ő is tökéletesen mellőzte és nélkülözte. Közösségi s evolúciós eszmény nevében szólt. Közössége azonban feudális-patriarkális nemzeti közösség, evolúciója önmozgású, nemzeti külön elvű evolúció, liberális díszítményekkel, enyhítésekkel. Rákosi értékrendje távolról sem volt azonos Beöthyével. Nem hitte s nem hirdette, hogy világa a maga történelmével és evolúciójával isteni igazságot nyilvánít meg. De a biológiai determinizmusra alapozva ő is azt várta el a közembertől, hogy vesse alá magát társadalmi önmozgású alakulásának. Csak a tragikus hősöknek — akik a romantikus-fatalista küldetéstán s a pozitivista élettani meghatározottság egybefont koszorúját viselik nála homlokukon — engedi meg, hogy az alkalmazkodás követelményével szembe forduljanak, a történelem alakulását megkérdőjelezzék és személyiségüket maguk alkossák meg. Belebuknak ebbe ugyan ők is; de nem bűnösök, mint Beöthynél. Magasztos, tanító szellemek; a konzerváló alkalmazkodás s a reformer újítás kettős szükségének fő-fő példázói.

Reviczky, velük szemben, mindenkit arra bujtogat, tápláljon minden öröklött igazsággal szemben kételyt, hordozzon minden testületi igénnyel szemben fönntartást, kérje számon folyvást egyénisége jogát, emberi léte teljességét. Igaz, itt ő is megállt. Kettős az emberi élet, vallja. Az egyedi ítélet s a személyes teljesség jogigénye az egyik oldalon, a biztos ítélet s a teljesség lehetetlenségének belátása a másikon. Ezt a kettőséget, hamis optimizmusba vagy örlő pesszimizmusba menekülés nélkül, csak a humorista bírja el. A humor az a kényes egyensúly, amelynek tengelyén a bölcs élete forog. A humor Reviczky „életfikciója”, amelyet elvben nem tagad ugyan meg senkitől, gyakorlatban azonban csak minimális kis számnál

tart lehetőknek. A humor az ő felfogásában a fölülállók kiváltsága.

III. 4. *A közvetítő mezőny hiánya az „egyetemes”, „örök” emberi tulajdonságok és a konkrét történeti viszonyok között*

Kompenzációs törekvése világos. Kívülállását, kívülzárulását próbálta elégtételtevő fölülállássá átjatszani. De világos e törekvés bénító hatása is. Aki a társadalmi teljesülés lehetetlenségének „belátásával” indul, s főleg: aki ezt a lehetetlenséget egy belső, pusztán alanyi mércéjű teljességgel már kompenzálja is, nem alkot sem részletes tevékenységi programot, sem tárgyias bírálati metodikát. Reviczkynek, utaltunk rá, csak kijelentéses filozófiai-esztétikai tézisei vannak a világról, az emberről, a művészetről, de nincs terve, elképzelése, érték- és követelményrendszere egy új irodalmi s társadalmi irány kialakítására.

Értekező tevékenységének nemcsak stílsajátságai (kinyilvánító modora, szentenciózussága, idézethalmozása és -hasonítása stb.), de műfaji jellegzetességei is itt lelik magyarázatukat. Finom füllel, iskolázott ízléssel, hatásos modorral rendelkezett, s valódi kritikát mégis alig írt. De még irodalmi tanulmányt is keveset. Irodalmi mezbe burkolt, tárca modorba fogott, vallo-másosra hangolt filozofikus eszmefuttatások teszik ki értekező prózájának háromnegyed részét. S e filozofikus kérdéskörön belül különösen két területre igyekszik fényt vetni: mi az ember s milyen az igazi emberi magatartás; vagyis lételméleti s erkölcsi kérdések iránt fogékony különösen. Míg azonban az előbbieken majd mindig a legszélesebb eszmei általánosságokban mozog, ez utóbbiakban tere többnyire nagyon is személyes, vallomásszerű és egyedi. A kettőt: a nagyon is intuitív s alanyi fogantatású általánost s a nagyon is érzelmi empíriával fogott egyedit alig sikerült konkrét osztály társadalmi, társadalomtörténeti tapasztalatokon, törvényeken, követelményeken át összekapcsolnia. Ontológiája és pszichológiája van csak; s a kettőt egybekötő társadalomhistória és

szociológia szinte egészen hiányzik nála, mondhatnánk az ő bölcselgő modorában. Ontológiája pedig inkább Schopenhauer metafizikájára, pszichológiája meg kora pozitivizmusára, ill. biologizmusára üt. Még a leginkább konkrét társadalmi s művelődési cikkeiben is, mint például a Justh Zsigmondnak írt híres kritikai levelében is (*Nincsen remény!*) csak fölháborító, elutasítandó jelenségeket sorol föl, de sem eredetük fölfejtését nem végzi el, sem igaz értékekkel való kiszorításuk lehetőségét nem próbálja fölrajzolni.

III. 5. *A nemzeti liberális eszmék nullpontja, az individualista liberális magatartás origója*

Kettős folyamat van, mondtuk, írásaiban jelen; egy lassú lezárulás s egy kezdődő indulás. S mindkettőnek hazai válfaján, színezve, átvillan európai variációjuk is.

A reformkor nemzeti-közösségi liberalizmusának jelenléte jut nullpontra írásaiban. Ez a folyamat voltaképp kétszer ment végbe a 19. századi magyar irodalmi gondolkodás történetében. A Kiegyezés idején Arany élte át a reformkor eszméinek, illetőleg a nevükben ágáló társadalmi rendnek értékvesztését. Az a fiatal nemzedék azonban, amelynek épp Arany fia a legjellemzőbb alakja, a liberális-pozitivista etatizmus vélt korszerűségével próbálta föléleszteni a centralisták valódi evolucionista szellemét. Endrődiék érezték ugyan, másfajta eszmék szükségeseek a megújuláshoz. De — bár nem vallották őket — szembefordulni sem tudtak vagy mertek a nemzeti kiválasztódástan s a történeti küldetés-eszme ama nacionaldarwinista koncepciójával, amely Arany Lászlóék történeti hatékonyságának s irodalmi mozgásterének alighanem a legfőbb korlátozója lett. Endrődiék a Figyelőben öt esztendőn át valóban bátran küzdöttek a hagyományos nemesi-liberális nemzeti eszme ellen; de a kozmopolitizmus jelszava jegyében küzdöttek; a földbirtokos hatalomnak s a kiválasztódástan adaptációjának összefüggéséig, a végzetes új nacionalizmus ez alapmotívumáig nem jutottak el. A pozitivista liberalizmus demok-

ratikusnak vélt közművelődési programja s a pozitivizmus determinizmusával szembeforduló egyéniség-kultusz lett magatartásuk ellentmondásos kettős váza.

1875-tel, az 1870-es évek második felével lezárult az a folyamat, amely 1849-cel kezdődött el. Az egykori nemesség földbirtokos utóda a maga belső evolúciójának megfelelően mondhatta magáénak a hatalmat. Az a reformer, cselekvésre és gondolkodásra ösztönző publicisztika, amely 1859–61 s 1867–75 között oly élénken pezsdült föl, szinte pillanatok alatt elsovadt. De pillanatok alatt állt elő a birtokosi hatalom új irodalomkritikai, irodalompublicisztikai apológiája s a vele való polgári kiegyezés új egzegézise is: Beöthy tragikum-könyve s Rákosié. Külön érdemes figyelni arra, mily készre csiszoltan hullott ki ez a két mű szerzője elméjéből. A szerzők, úgy látszik, ezúttal valóban csak formába öntői voltak egy réteg ama gondolkodásának, amelyben a reformkor jelszókincse ellenkező értelműre változott át, s ötvöződött, „korszerűsödött” a nyugati polgárság pozitivistá tételeivel.

Reviczky, aki keserves peremhelyzetében, gyermekifjú fővel érzekelte már e gondolkodásmód kíméletlen, hatalomvédő jellegét, meg sem próbálta a reformkor eszméit a maga vágyai és céljai jogosító szolgálatába állítani. Mindazt, amit a hatalmon belül levő kortársai a nemzeti eszmékből értéknek mutattak föl, tagadta. Új értéket *az egyetemes emberiben* keresett, s azt, úgy vélte, legtisztábban a mindenütt közös egyéni sors hozza elibénk, konkrét nemzeti-társadalmi lekötés nélkül. Arra vette tehát az utat, mint a kor polgári Európájának gondolkodása. Az érzéki világ tapasztalati igazságainak részleges jellegétől az intuitív létmagyarázó s erkölcsi fölismerések vélt egyetemességéhez. Nietzsche-féle teljes fordulatot azonban nemcsak s nem is elsősorban azért nem tett, mert jobban kötve maradt a pozitivistá szólások tiszteletéhez, hanem mert erre a magyar helyzetben (s az ő egyéni emlék- és vágykötöttségében) sem lehetőség, sem „belső szükség” nem volt.

Legszébb, legrészletesebb bírálata, a *Háború és békéről* szóló kései írása pontosan mutatja meddig ment el. Gyönyörködik

„a megragadó szépségű részletek”, „a többé-kevésbé önálló epizódok” érzékies, „naturalista” szépségében és pontosságában, de Platon Karatejevnek, Andrej hercegnek, Pierre-nek (s magának Tolsztojnak), mint ő véli, kegyelemszerű létmagyarázó s erkölcsi megvilágosodásai nyerik meg igazi egyetértését. „Ott értjük őt legjobban, ahol öntudatlanul jár el, elfelejt magyarázni.” „Nem a dogmatikus hit” vallási megvilágosodásai ezek, „hanem azok a leküzdhetetlen érzelmek, azok az apokaliptikus látományok, melyek az első próféták lelkét járták át.” Mégis csupán nagy író számára Tolsztoj, de nem igazi humorista. A kibékítés jórészt naiv, ösztönös vágyból fakad nála, s nem egyben értelmi s érzelmi *belátásból* is. Helye így az orosz irodalomban a Turgenyev mögötti, „a még mindig igen díszes második”.

IV. *A belátó humor mozgásteré : a személyiség érzelmi védelme s a különállás kijelentése ; Reviczky öröksége*

Az egyént fölzsabadítani, a személyességnek, az érzelmiségnek, a belső fölismerésnek jogát visszaszerezni, ill. korszerű szerepét megadni a hamissá lett nemzeti liberális közösségi normákkal s a partikuláris pozitivista liberális tudományossággal szemben, időszerű kezdemény volt. Tovább azonban az lépett, aki új szemlélet alapjára helyezkedett, s annak segítségével a visszajukra fordult eszmék és avult normák társadalmi funkciójának valamely fokú új, reális fölismeréshez jutott el. Reviczky az elégtételvevő tagadás küszöbén alig lépett túl. Belátó humor a személyiséget, vagy méginkább az egyéniséget a fölülmelkedéssel vélte megvédeni. Valójában pedig még tagadásának társadalmi erejéből is visszavett általa. Talán, mert túlságosan is kötötte emlékvilága, talán, mert teljesen magányosnak, támasz nélkül valónak érezte magát, talán, mert nagyon is homályban állt előtte a jövőnek minden vonzó lehetősége.

Mint Endrődiék, a nemzet átöröklött fogalmával ő is ellenszenvezett. Még inkább a nemzeti egység hamis (bir-

tokosi) erkölcsi követelményével. A nemzet e fogalma helyébe az osztályokra tagolódó nép-nemzetét nem tudta szemléletébe iktatni. „Szegények” állnak nála „gazdagokkal” szemben s „szerencsések” „szerencsétlenekkel.” S ha erkölcsi megfelelőit keresi ez ellentéteknek: tisztességesek gátlástalanokkal, igazak gonoszokkal szemben. Következtesen megtartott ellentétpárja azonban nem ez utóbbi, hanem az előbbi kettő. Költészetében, igaz, viszont a szegény—gazdag, a tisztességes—gátlástalan, jó—gonosz szinoním ellentétpárok nyernek érzelmi elsőbbséget. Szentimentálisan gyakran, de sokszor erős indulattal, s néha valódi művészzel is. Kritikai tevékenységének karakterisztikája, mindenestre, minden pontján visszakapcsolódik ahhoz a „belátó” tagadáshoz, amely tárgyát a mindent megértő humor általánosságával kezeli, s az írást mindenekelőtt a maga érzelmi-lelki megmutatkozásának alkalmául tekinti.

Előképe az értekező Reviczky. A Nyugat-korszak (főleg a késő Nyugat-korszak) másod-, harmadvonalbeli impresszionisztikus kritikusaik előképe. Ha kritikai észrevételeik s aforisztikusan előadott megfigyelésekben gazdag műélményük mögé elméleti vázat is igyekeztek építeni, Reviczkyhez hasonlóan jártak el. A legkülönbözőbb gondolatrendszerekből vegyülékesen vettek eszméket, amelyek között többnyire a kritikus személyessége és alanyisága volt a nem annyira logikai, mint inkább az érzelmi kapocs és az áthasonító erő. S ez a hasonlóság természetes is. Ők is mindenekelőtt (érzelmi) egyéniségük megnyilvánítását, személyiségük védelmét kívánták elérni, s a konzervatív nemzeti szemlélettel szemben a megbocsátó tagadás álláspontjánál nemigen léptek tovább. Ami, persze, az adott történeti körülmények között, minden gyengeségével együtt s minden gyengesége ellenére is, lehetett tagadhatatlan érdem.